

Marzena Liedke
Białystok

Uwagi o wieku uprawniającym do zawarcia małżeństwa w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku

Zakładanie i funkcjonowanie rodziny stanowiło, jak wszędzie, jeden z najdonioślejszych faktów w życiu społecznym Wielkiego Księstwa Litewskiego. Małżeństwo uważano za podstawową formę tego życia, za obowiązek i prawo człowieka na tyle ważne, że osoby samotne poddawane były naciskom otoczenia, mającym prowadzić do założenia rodziny¹. W podobnym duchu wypowiadał się też Kościół katolicki, o ile niezonały mężczyzna nie złożył ślubów czystości². Wobec określonych uwarunkowań życia ludzkiego i niezbyt długiego jego przeciętnego trwania³ kwestia, w jakim wieku prawo dopuszczało zawieranie związków małżeńskich, stanowi podstawowe uwarunkowanie postaw prokreacyjnych ówczesnych mężczyzn i kobiet. Należy przy tym odróżnić prawne określenie wieku dopuszczającego do wstąpienia w związek małżeński od pełnoletności gwarantującej pełne funkcjonowanie człowieka w sferach prawnej i ekonomicznej.

W Wielkim Księstwie Litewskim w sprawie zasad zakładania i funkcjonowania rodziny wypowiadało się zarówno ustawodawstwo kościelne różnych wyznań chrześcijańskich, jak i świeckie, które określało lata „zupelne” dla osób obojga płci. W tym artykule przedstawię, czy i w jaki sposób kwestie wieku wstępowania w związek małżeński ujmowały oba systemy prawne obowiązujące w państwie litewskim, a także podam przykłady, jak w tym samym czasie podchodziły do tego problemu ustawodawstwa kościelne i świeckie w wybranych innych krajach europejskich. Spróbuję też pokazać, czy i jak często była wykorzystywana dolna granica wieku umożliwiającego zawarcie małżeństwa, dozwolona przez prawo kościelne.

¹ Elżbieta E. Wróbel, *Chrześcijańska rodzina w Polsce w XVI–XVII w. Między ideałem a rzeczywistością*, Kraków 2002, s. 72 n.

² Jean-Louis Flandrin, *Historia rodziny*, przeł. Agnieszka Kuryś, Warszawa 1998, s. 227.

³ Por. Cezary Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 416 nn.

Prawo rzymskie

Prawo kościelne obowiązujące wcześniej na interesującym nas obszarze inaczej niż oficjalne skodyfikowane prawo świeckie precyzowało wiek umożliwiający wstąpienie w związek małżeński. W wielu kulturach i systemach prawnych ustalano ten wiek zazwyczaj opierając się na obserwacjach wieku dojrzewania i gotowości do prokreacji. W różnych warunkach klimatycznych i, co trzeba mocno podkreślić — przy różnym poziomie życia — osiągnąć go w innym, niekiedy znacząco różnym czasie⁴. Ponieważ Pismo Święte Nowego Testamentu nie rozstrzygało kwestii, w jakim wieku można zawrzeć małżeństwo, niepodzielony Kościół chrześcijański oparł się na prawie rzymskim⁵. Przyjmowało ono jako wiek gotowości do małżeństwa ukończonych 12 lat dla dziewcząt⁶ i 14 lat dla chłopców⁷. Ustalenia te zostały powtórzone w Kodeksie Justyniana⁸. W późniejszym okresie, na krótko, podwyższono ten wiek. Mocą swej Ekologii Leon Izauryjczyk i Konstanty Kopronim uznali, że powinien on wynosić 13 lat dla dziewcząt i 15 lat dla chłopców. Jednak już Bazyli Macedończyk, cesarz od 867 roku, w wydanych nowych zwodach prawa cofnął te zmiany i powrócono do, odpowiednio, 12 i 14 lat. Warto przypomnieć, że zaręczyny mogły mieć miejsce przed osiągnięciem tego wieku, ale przyszli nupturienti nie mogli mieć poniżej 7. roku życia. W prawie bizantyjskim od czasów Leona VI uwidoczniła się tendencja do zrównania zaręczyn i małżeństwa, skoro cesarz ten zabronił (Nowela 74) Kościołowi błogosławienia zaręczonych, jeśli kobieta ma poniżej 12, a mężczyzna poniżej 14 lat⁹. W późniejszych nowelizacjach utrzymano ten wiek, przy czym obowiązywała zasada, że małżeństwo skojarzone lub zawarte w wieku 12 lat w wypadku kobiety i 14 w wypadku mężczyzny, czyli przed osiągnięciem przez nupturientów prawnej pełnoletności (25 lat) było ważne, jeśli zgodę na nie wyrazili prawni opiekunowie¹⁰. Jednak od czasu panowania Aleksego Komnena znowu dolna granica wieku umożliwiającego zawarcie małżeństwa wynosiła 13 lat dla dziewcząt i 15 lat dla chłopców¹¹.

Antyczni i wczesnośredniowieczni prawodawcy wyraźnie odróżniali wiek umożliwiający zawarcie małżeństwa i pełnoletności (choć ten pierwszy mógł w niektórych systemach prawnych wpływać na uzyskanie pełnoletności). Mimo że już

⁴ Michael Mitterauer, *A History of Youth*, przeł. Graeme Dunphy, Oxford-Cambridge (MA) 1993, s. 2.

⁵ Bronisław W. Zubert, *Przeszkoda wieku do zaręczyn i małżeństwa w prawie rzymskim*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 13, 1966, z. 5, s. 94 n.

⁶ Tamże, s. 93.

⁷ M. Mitterauer, *A History* [4], s. 3.

⁸ John Meyendorff, *Małżeństwo w prawosławiu*, b.m.w. 1995, s. 40; B. W. Zubert, *Przeszkoda wieku* [5], s. 96.

⁹ Günter Prinzing, *Status prawny dzieci w Bizancjum*, Poznań 2008, s. 23.

¹⁰ Tamże, s. 24.

¹¹ Ivan Žužek, *Kormčaja kniga. Studies on the Chief Code of Russian Canon Law*, Roma 1964, s. 243.

prawo rzymskie oddzielało kwestie wieku zdatnego do zawarcia małżeństwa od prawnej pełnoletności nie od razu i bezspornie udało się taki wiek sprecyzować. Stary Testament granicę dojrzałości ustalał na 20 lat i, być może dlatego, wiek ten, jako wiek dorosłości, pojawia się w poemacie patriarchy Focjusza¹². Jednak według tradycji prawa rzymskiego w Bizancjum wiek 25 lat uznawano za wiek, po osiągnięciu którego zarówno wolne kobiety, jak i mężczyźni mogli już nie podlegać władzy głowy rodziny¹³. W drodze wyjątku prawny opiekun mógł prosić cesarza o nadanie podopiecznemu lub podopiecznej wcześniejszej pełnoletności¹⁴. Zdarzało się, że zdolność do pewnych czynności prawnych uzyskiwali też czternastoletni chłopcy i dziewczęta, które miały powyżej 12 lat¹⁵.

Prawo kanoniczne Kościoła prawosławnego

W Wielkim Księstwie Litewskim w interesującym nas okresie funkcjonowały różne Kościoły chrześcijańskie oraz inne religie, z których każdy i każda we właściwy dla siebie sposób odnosiły się do problemu wieku umożliwiającego zawarcie związku małżeńskiego. Jeszcze przed oficjalnym chrztem Litwy w obrządku zachodnim ludność ruską, chrystianizowaną od 988 roku, obejmowało cerkiewne prawo kanoniczne oparte na Piśmie Świętym, kanonach pierwszych siedmiu soborów powszechnych, soborów lokalnych oraz tekstach Ojców Kościoła. Jednym z ważniejszych zbiorów kanonów Kościoła wschodniego był, sporządzony na początku VII wieku, Nomokanon 50 tytułów oparty na syntagmie patriarchy Jana III Scholastyka z poprzedniego stulecia, następnie Nomokanon 14 tytułów zredegutowany najpóźniej na początku VII wieku¹⁶. Kolejne redakcje kanonów pojawiały się jeszcze dwukrotnie w pierwszej połowie XIV, a w drugiej połowie XVI wieku ukazał się Nomokanon Manuela Malaksy, najbardziej popularny w dobie panowania tureckiego na ziemiach dawnego Bizancjum. Choć nie była ostatnią, za najczęściej używaną od końca XVIII wieku jest kodyfikacja kanonów z 1793 roku, zwana Pidalionem (Sterem). Jako komentarz do kanonów opublikowano ją w 1800 roku. Jej autorami byli: św. Nikodem ze Świętej Góry Atos i jeromnich Agafij. Zbiory kanonów jako podstawa prawa cerkiewnego zaczęły się rozpowszechniać również w krajach Słowin wschodnich i południowych i zwano je kormczymi knigami. W IX wieku Nomokanon 50 tytułów został przetłumaczony na język słowiański przez św. Metodego, a następnie w Bułgarii na język cerkiewno-słowiański. Zwód prawa cerkiewnego uzupełniano przepisami prawa świeckiego. W początkach XIII

¹² Tamże, s. 9.

¹³ Tamże, s. 10.

¹⁴ Pomiędzy 20. a 25. rokiem życia dla mężczyzn i 18. a 25. dla kobiet — tamże, s. 29.

¹⁵ Tamże, s. 28.

¹⁶ Gerhard Podskalsky, *Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865–1459*, München 2000, s. 494 n.

wieku św. Sawa Serbski dokonał wyboru i tłumaczenia kanonów i komentarzy do nich. Zbiór ten przyjęto w Bułgarii. Był on znany także na Rusi¹⁷, ponieważ z Bułgarii został przesłany w 1262 roku do metropolity kijowskiego Cyryla II. W ten sposób Nomokanon św. Sawy w latach siedemdziesiątych XIII wieku został przyjęty jako prawo cerkiewne na ziemiach ruskich. Obowiązywał tam w kolejnych redakcjach i stał się podstawą drukowanych edycji moskiewskich redakcji Kormczej knigi w połowie XVII wieku (lata 1649 i 1652/53). Nie wiadomo, która dokładnie wersja Kormczej knigi obowiązywała na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w początkach nowożytności (choć można przyjąć, że była to któraś z kolejnych redakcji Kormczej oparta na wersji z XIII wieku), a tym samym nie można ustalić kwestii dozwolonego prawem kanonicznym wieku wstępowania w związek małżeński. W polskiej literaturze przedmiotu można spotkać stwierdzenia, że był on w owym czasie w Kościele prawosławnym taki sam jak w prawie bizantyjskim, czyli 12 lat dla dziewcząt i 14 lat dla chłopców¹⁸, albo że wynosił 13 lat dla dziewcząt i 15 dla chłopców¹⁹, a więc zgodnie z nowelą 24. Aleksego Komnena. Z kolei literatura rosyjska interesuje się głównie moskiewskimi redakcjami prawa kanonicznego. W jednej z takich redakcji z połowy XVII wieku, opartej — według A. Pawłowa — w dużej mierze na Trebniku (breviarzu) Piotra Mohyły (w którym z kolei mocno widoczne są wpływy Rytuału rzymskiego Pawła V), zakazano małżeństw młodzieńców, którzy nie mają 15 lat i dziewcząt, które nie mają lat 12²⁰. W XVIII wieku rosyjski Święty Synod proponował nie udzielać ślubu mężczyźnie, który nie ukończył 17 lat i kobiecie, która nie miała ukończonych 15 lat²¹, choć w roku 1774 utrzymano jeszcze wiek 13 i 15 lat²². Dopiero w 1830 roku granicę wieku umożliwiającą zawarcie związku małżeńskiego podniesiono w Kościele prawosławnym w Rosji do 16 lat dla kobiet i 18 lat dla mężczyzn²³.

Małżeństwa świeckie ludności ruskiej

Na terenach ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, szczególnie wśród ludności niższych warstw należącej do Kościoła wschodniego, jeszcze w okresie wczesnonowożytnym funkcjonowały również tak zwane małżeństwa świeckie, zawierane bez udziału kapłana. Uważano, że w wypadku małżeństwa decydująca

¹⁷ Tamże, s. 495.

¹⁸ Sawa Hrycuniak, *Prawosławne pojmowanie małżeństwa*, Białystok 1994, s. 91.

¹⁹ Aleksy Znosko, *Prawosławne prawo kościelne*, cz. 2, Warszawa 1975, s. 65, ustalił to na podstawie rozdziału 48 kormczej knigi (cz. 4, par. 2 i 4), ale nie podał, której wersji.

²⁰ Tekst 50. rozdziału Kormczej wydrukowany w: Aleksej Pavlov, *50-ja glava kormčej knigi kak' istoričeskij i praktičeskij istočnik russkago bračnago prava*, Moskwa 1887, s. 230.

²¹ Tamże, s. 346.

²² I. Žužek, *Kormčaja kniga* [11], s. 243.

²³ A. Znosko, *Prawosławne prawo kościelne* [19], cz. 2, s. 65.

była umowa między dwojgiem ludzi lub ich opiekunów, mimo tego, że w Cerkwi wschodniej już od IX wieku obowiązywała kościelna forma zawarcia małżeństwa²⁴. Bez dodatkowych badań rozwijających ustalenia J. Bardacha, który podjął kwestię takich związków, trudno powiedzieć, od jakiego wieku zwyczajowo małżeństwa takie mogły być zawierane. Problem jest istotny, gdyż mimo protestów Cerkwi prawosławnej i potępienia przez hospodara małżeństwa świeckie zdarzały jeszcze w XVII wieku, i nie tylko wśród prawosławnych, ale również wśród katolików²⁵.

Prawo kanoniczne Kościoła rzymskokatolickiego

Wiek zdalny do zawarcia małżeństwa jako 12 lat dla dziewcząt i 14 lat dla chłopów przejęło prawo kanoniczne Kościoła rzymskokatolickiego²⁶, tak jak wschodniego oparte na postanowieniach soborów powszechnych i ugruntowujących je synodów lokalnych. Do kwestii tej — akceptując ten wiek — nawiązywały traktaty teologów francuskich: Hugona od św. Wiktora czy Piotra Lombarda oraz Gracjana²⁷. Wiek ten potwierdziły też dekretały Grzegorza IX z 1234 roku²⁸, a następnie utrzymały ustalenia soboru trydenckiego, którego uchwały zostały zatwierdzone przez Kościół katolicki w Polsce przez synod prowincjonalny lwowski w 1564 roku oraz synody piotrkowskie z lat 1577 i 1589²⁹. Dodatkową wytyczną do realizacji tych uchwał był list pasterski biskupa krakowskiego Bernarda Maciejowskiego z roku 1601, od 1608 obowiązujący w całej prowincji gnieźnieńskiej³⁰, obejmującej również Wielkie Księstwo Litewskie³¹.

²⁴ Juliusz Bardach, *Zwyczajowe prawo małżeńskie ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII w.)*, [w:] tenże, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970, s. 264.

²⁵ Tamże, s. 265. Z tak zwanymi małżeństwami potajnymi wśród katolików walczyły ustawy soboru trydenckiego, zob. J.-L. Flandrin, *Historia* [2], s. 159.

²⁶ Andrzej Radziwiński, *Kobieta w średniowiecznej Europie*, Toruń 2012, s. 150; J.-L. Flandrin, *Historia* [2], s. 158. Uznawano potajne małżeństwa zawarte bez zgody rodziców (o ile chłopak skończył 13,5, a dziewczyna 11,5 lat), jeśli związek został zawarty zgodnie z wolą obojga nupturientów. Por. też Michał Nowodworski, *Encyklopedia kościelna*, t. 13, Warszawa 1880, s. 251.

²⁷ Bronisław W. Zubert, *Małżeńska przeszkoda wieku w Dekrecie Gracjana i u pierwszych dekretystów*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 16, 1969, z. 5, s. 75, 77, 83.

²⁸ Bronisław W. Zubert, *Przeszkoda wieku do małżeństwa w dekretalach papieskich i literaturze kanonistycznej*, „Prawo Kanoniczne” 14, 1971, nr 1–2, s. 134; *Decretales Gregorii IX (1234), Liber extravagantium decretalium*, wyd. Emil Friedberg [w:] *Corpus iuris canonici*, t. 2, Leipzig 1881 (reprint: Graz 1959), s. 676 n.

²⁹ Piotr Guzowski, *Geneza europejskiego modelu małżeństwa na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych z perspektywy historii Polski*, „Przeszłość Demograficzna Polski” (dalej: PDP), 31, 2012, s. 23.

³⁰ Tamże.

³¹ Biskupstwo wileńskie i żmudzkie; dopiero od okresu zaborów biskupstwa te znajdowały się w obrębie metropolii mohylewskiej.

Od opublikowania kanonów soboru trydenckiego w okresie wczesnonowożytnym w zakresie prawa małżeńskiego nie odnotowano większych zmian, kolejne synody prowincjonalne i lokalne potwierdzały ustalenia trydenckie. Jednak już od średniowiecza trwała dyskusja nad tym, czy powinno się zezwalać na wstępowanie w związki małżeńskie w tak młodym wieku. We wczesnym średniowieczu zalecano, aby zarówno chłopcy, jak i dziewczęta, po osiągnięciu wieku dojrzewania albo zawarli związek małżeński, albo wstąpili do klasztoru³². Alain z Lille, dwunastowieczny teolog z zakonu cystersów uważał, że ważność małżeństwa zależała między innymi od tego, czy nupturienti osiągną pełną dojrzałość, którą ówczesne prawo cywilne ustanawiało od 17. roku życia, a nie „niepełną dojrzałość”, czyli 12 lat dla dziewcząt i 14 lat dla chłopców. Jednak większość teologów uważała, że 12 i 14 lat ma stanowić minimalny wiek upoważniający do zawarcia małżeństwa³³. Niektórzy szli dalej, uznając, że jeśli kandydaci na małżonków osiągną dojrzałość płciową przed ukończeniem wieku przewidzianego prawem, to mogą się stać małżeństwem³⁴. W XV wieku uważano, że wczesny wiek zawarcia małżeństwa, zaraz po okresie dojrzewania, chroni młodych ludzi przed grzesznymi występkami, a małżeństwo właściwie kanalizuje zainteresowanie seksem i drugą płcią³⁵. W okresie wczesnonowożytnym poglądy uległy pewnej zmianie, nie akcentowano już konieczności zawierania związków małżeńskich w tak młodym wieku, co mogło wynikać z potrzeby ugruntowania ekonomicznej pozycji przyszłych małżonków³⁶. Na ogół źle widziano związki osób małoletnich, większość małżeństw zawierały osoby pełnoletnie³⁷, a w okresie wczesnonowożytnym wielu teologów, zarówno katolickich, jak i protestanckich zwracało uwagę na fakt dojrzałości umysłowej i zrozumienie istoty małżeństwa, jako pożądane warunki jego zawarcia, a to nie zawsze mogli osiągnąć młodociani nupturienti³⁸. Z czasem uznano, że wzorce wieku zawarte w prawie kanonicznym są zbyt anachroniczne dla społeczeństw żyjących w epoce nowożytnej i osiemnastowieczne poradniki parenetyczne, odwołując się do pism filozofów i historyków starożytnych (!) wskazywały, że panna młoda powinna mieć nie mniej niż 14 (Hezjod) lub 18 lat (Arystoteles), a pan młody powinien być starszy i mieć 30 (Hezjod) lub nawet 35 lat (Arystoteles)³⁹.

³² J.-L. Flandrin, *Historia* [2], s. 230.

³³ James A. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago-London 1987, s. 357.

³⁴ Bronisław W. Zubert, *Problem „scientiae debitae” a przeszkoda wieku w kanonistyce XVI–XVIII wieku*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 13, 1980, s. 344.

³⁵ Tamże.

³⁶ J.-L. Flandrin, *Historia* [2], s. 230.

³⁷ B. W. Zubert, *Problem „scientiae debitae”* [34], s. 361.

³⁸ Tamże, całość.

³⁹ Mikołaj Jaśkiewicz, *Polityk chrześcijański albo przestrogi i uwagi chrześcijańsko-polityczne wszelkiemu stanowi służące*, Warszawa 1757, s. 16 n., za: Piotr Badyňa, *Model człowieka w polskim piśmiennictwie parenetycznym XVIII w. (do 1773 r.)*, Warszawa 2004, s. 82.

Prawo kanoniczne Kościoła unickiego

Kościół unicki, funkcjonujący od końca XVI wieku, przyjmował taki sam wiek gotowości do wstąpienia w związek małżeński jak Kościół katolicki. Ugruntowanie prawne przepisów dotyczących zawierania małżeństwa nastąpiło w końcu 1629 roku, kiedy na podstawie brewe Urbana VIII wprowadzono do unickiego prawa kanonicznego postanowienia dekretu trydenckiego⁴⁰. W XVIII wieku synod zamojski potwierdził jako wiek wymagany przy zawarciu związku małżeńskiego: dla kobiet ukończonych 12 lat, a dla mężczyzn — 14⁴¹.

Wiek wstępowania w związki małżeńskie w praktyce

Jednak w praktyce nieczęsto wykorzystywano dolne granice tego wieku. Badania nad społeczeństwem zachodnim i teoria tak zwanego europejskiego modelu małżeństwa wskazują, że w XVIII wieku mężczyźni żenili się średnio po ukończeniu 26 lat, a kobiety po 23. roku życia i są to ustalenia dla grupy pracowników najemnych. W Polsce małżeństwa zawierane były średnio również powyżej 26. roku życia w wypadku mężczyzn⁴², ale wiek kobiet w chwili zamążpójścia był niższy. Nie różnił się zbytnio w wypadku chłopów i mieszczek, które wychodziły za mąż między 20. a 23., a na Śląsku między 22. a 25. rokiem życia⁴³. Ale na Kresach kobiety ze stanu chłopskiego zawierały małżeństwa przed 20. rokiem życia⁴⁴. Warto dodać, że podobnie kształtował się wiek panien młodych katoliczek i unitek⁴⁵. Z kolei w rodzinach szlacheckich w Koronie w okresie późnego średniowiecza rzadko zdarzały się małżeństwa mężczyzn poniżej 18. roku życia. Zaobserwowano zaś celowe opóźnianie zawierania małżeństw⁴⁶. Jeśli chodzi o kobiety to według

⁴⁰ Mirosław Szegda, *Działalność prawno-organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutskiego (1613–1637)*, Warszawa 1967, s. 183. Wcześniej, pierwszy od czasu synodu brzeskiego, synod Kościoła unickiego w Kobryniu zakazał potajemnych małżeństw, co było przyjęciem jako własnego postanowienia soboru trydenckiego. Dlatego uchwała nr 4 synodu kobryńskiego dotycząca tej kwestii została uchylona przez Stolicę Apostolską (tamże).

⁴¹ *Synod prowincjalny ruski w mieście Zamościu roku 1720 odprawiony...*, Wilno 1785, s. 99.

⁴² Ale na przykład na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku zarówno chłopci unicy, jak i katolicy żenili się około 24.–25. roku życia, zob. Zbigniew Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku*, t. 3. *Studia z dziejów społecznych*, Przemyśl-Rzeszów 2008, s. 167 (za Bohdanem Puczyńskim).

⁴³ P. Guzowski, *Geneza* [29], s. 12 n.

⁴⁴ C. Kukło, *Demografia* [3], s. 280.

⁴⁵ Średnio 20 lat w wypadku katoliczek i około 19,5 w wypadku unitek, zob. Z. Budzyński, *Kresy* [42], s. 167.

⁴⁶ Alicja Szymczakowa, *Stan badań nad rodziną szlachecką późnego średniowiecza*, [w:] *Genealogia — stan i perspektywy badań nad społeczeństwem Polski średniowiecznej na tle porównawczym*, red. Jan Pakulski, Jan Wroniszewski, Toruń 2003, s. 85.

M. Koczerskiej pod koniec średniowiecza szlachcianki wychodziły za mąż między osiągnięciem lat sprawnych a 20. rokiem życia⁴⁷, a W. Brzeziński uważa, że w wypadku córek możnowładców przeważało wydawanie panien za mąż niedługo po osiągnięciu lat sprawnych, a wśród szlachcianek raczej normą było oczekiwanie kilku lat po osiągnięciu przez nie lat sprawnych⁴⁸.

Odrębną kwestię stanowi wiek zawierania małżeństw w rodzinach dynastycznych. Badania przeprowadzone w wypadku pierwszych Piastów pokazują, że żenili się oni między 15. a 25. rokiem życia, a od drugiej połowy XIII wieku wiek zawarcia małżeństwa wzrastał nawet do 35 lat, choć na Mazowszu był niższy⁴⁹.

Bardzo wczesne ożenki i zamążpójścia, oczywiście, miały miejsce w epoce nowożytnej, ale wydaje się, że nie traktowano ich jako normy, skoro w 1765 roku rodzice nupturientki ze Smardzowic specjalnie zaświadczyli, że ma ona już skończonych 12 lat i „tygodni 2 na trzynasty rok”⁵⁰. Około pół wieku później, na przełomie XVIII i XIX wieku w trzech parafiach (Rząśnia, Opole Lubelskie i Chrzanów) na 2801 małżeństw tylko 51 (1,8%) zostało zawartych przez osoby poniżej 18. roku życia: najmłodszy kawaler liczył sobie 15, a najmłodsze panny młode — 12 lat (jednak tylko sześć wypadków, choć zdarzały się jeszcze, również nieliczne, śluby 13- i 14-latek)⁵¹. Po 1810 roku już nie odnotowuje się małżeństw dziewcząt młodszych niż piętnastoletnie⁵². W 1808 roku w Księstwie Warszawskim wprowadzono bowiem Kodeks Napoleona, zgodnie z którym minimalny wiek wymagany dla małżonków wynosił 15 lat dla dziewcząt i 18 lat dla mężczyzn, przy czym wymagana była zgoda rodziców lub opiekunów na zawarcie ślubu do — odpowiednio — 21. i 25. roku życia nupturientów⁵³.

⁴⁷ Maria Koczerska, *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*, Warszawa 1975, s. 32.

⁴⁸ Witold Brzeziński, *Koligacje małżeńskie możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XIV i pierwszej połowie XV wieku*, Wrocław 2012 (= „Biblioteka Genealogiczna” 10, pod red. Marka Górniego), s. 275 n.

⁴⁹ Jan Tęgowski, *Polska rodzina dynastyczna w X–XV w.*, [w:] *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej — ciągłość czy zmiana?*, red. Cezary Kukło, Warszawa 2013, s. 38 n. Z kolei średni wiek wstąpienia w związek małżeński przez mężczyzn w rodzinach panujących w Europie wzrastał od XVI wieku od prawie 26 lat do niemal 30. roku życia w wieku XIX; wiek kobiet również wzrastał, od 20 do 22,5 lat, zob. Sigismund Peller, *Birth and Deaths among Europe's Ruling Families since 1500*, [w:] *Population in History*, red. David V. Glass, David E. C. Eversley, London 1965, s. 88.

⁵⁰ Mateusz Wyżga, *Śmierć dziecka w rodzinie chłopskiej w XVIII-wiecznej parafii Więclawice koło Krakowa*, [w:] *W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo*, red. Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Marcin Gadocha (w druku).

⁵¹ Piotr Szkutnik, *Wczesna żeniaczka, czyli związki do 18 r. ż. na ziemiach polskich (przełom XVIII i XIX w.)*. Egzemplifikacje na podstawie metryk parafialnych, [w:] *Miłość idealna. Miłość dziecka*, red. zespół, Wrocław 2013 (= „Antropologia Miłości” 5), s. 322, 325, 330.

⁵² Tamże, s. 331.

⁵³ Tamże, s. 330.

Magnaci

Nie przeprowadzono kompleksowych badań nad wiekiem wstępowania w związki małżeńskie przedstawicieli wszystkich grup społecznych w Wielkim Księstwie Litewskim. C. Kukło w odniesieniu do magnaterii Rzeczypospolitej podaje, że mężczyźni w tej grupie społecznej żenili się pomiędzy 25. a 30. rokiem życia (średnia 28 lat)⁵⁴, co potwierdziły badania przeprowadzone dla trzech litewskich rodów magnackich (Radziwiłłowie, Chodkiewiczowie i Sanguszkowie, których przedstawiciele pierwszy związek małżeński zawierali mając około 27 lat)⁵⁵ i, osobno, dla Ogińskich w XVII i XVIII wieku, którzy żenili się po raz pierwszy mając 26,8 lat⁵⁶. Z kolei kobiety z rodzin magnackich wychodziły za mąż około 18. (wiek XVII) i 19. roku życia (wiek XVIII)⁵⁷, a badania przeprowadzone dla wspomnianych trzech rodów magnackich Wielkiego Księstwa Litewskiego wykazały, że w XVI–XVIII wieku kandydatki wybierane na pierwsze żony miały średnio 19,5 lat (mediana 19), a na kolejne — 23 lata⁵⁸. Osobne badania dla kobiet z rodu Radziwiłłów następująco określiły wiek wstępowania w związek małżeński (w przedziałach, dla 37 kobiet): 10 Radziwiłłowych i 10 Radziwiłłowien zawarło małżeństwo między 14. a 18. rokiem życia, 8 Radziwiłłowych i 6 Radziwiłłowien — między 20. a 27., oraz jedna Radziwiłłówna i dwie Radziwiłłowe po 30. roku życia⁵⁹. Nie stwierdzono również małżeństwa 12- czy 13-latki.

Protestanci w Europie i w Rzeczypospolitej

W okresie wczesnonowożytnym Wielkie Księstwo Litewskie zamieszkiwali też protestanci, głównie kalwiński, luteranie i antytrynitarze. Konstytuujące się

⁵⁴ Cezary Kukło, *Rodzina staropolska na tle europejskim. Podobieństwa i różnice rytmów rozwoju*, PDP 26, 2005, s. 32.

⁵⁵ Marzena Liedke, *Z badań nad prokreacją magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, PDP 29, 2010, s. 12 n.

⁵⁶ Marzena Liedke, *Ród kniaziów Ogińskich w perspektywie demograficznej. Wybrane problemy*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 38, 2012, s. 51. K. Sulej podaje, że zawarcie pierwszego małżeństwa [następowało] między 15. a 42. rokiem życia („najpopularniejszy” przedział to 21–24 (35,5% ogółu przypadków)), a średnia wyniosła 25,9 lat, ale badania te przeprowadzono dla rodów koronnych i litewskich razem, zob. Katarzyna Sulej, *Mariaże magnackie w XVI–XVIII wieku na podstawie intercyz przedślubnych*, [w:] *Spółczesność staropolskie. Seria nowa*, t. 3, Warszawa 2011, s. 66.

⁵⁷ C. Kukło, *Rodzina staropolska* [54], s. 32.

⁵⁸ M. Liedke, *Z badań nad prokreacją* [55], s. 13. Badania K. Sulej, *Mariaże magnackie* [56], s. 66, dla rodów z całej Rzeczypospolitej wskazują, że panny wychodziły za mąż między 15. a 18. rokiem życia (50%) (najmłodsze: 13–14, najstarsze 26–28 lat), co dało średnią 18,9 lat (na próbie 55 intercyz).

⁵⁹ Anna Lesiak, *Kobiety z rodu Radziwiłłów w świetle inwentarzy i testamentów (XVI–XVIII w.)*, [w:] *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku*, red. Urszula Augustyniak, Warszawa 2009 (= „Fasciculi Historici Novi” 9), s. 126.

od pierwszej połowy XVI wieku Kościoły protestanckie podobnie jak katolicy uznawały 12 i 14 lat za wiek, od którego możliwe było zawarcie małżeństwa⁶⁰. Uczynienie przez Szekspira bohaterką dramatu *Romeo i Julia* czternastoletniej dziewczyny nie wzbudzało w Anglii kontrowersji ani wśród anglikanów, ani katolików, a tekst sztuki sugeruje, że matka Julii wyszła za mąż nawet jako 12- lub 13-latką⁶¹. Zwykle jednak żeniono i wydawano za mąż dzieci w starszym wieku, a dwunastoletnie mężatki raczej się nie zdarzały⁶². Należy pamiętać, że 12 i 14 lat to był wiek minimalny, a nie zwykle stosowany w praktyce⁶³. Jednak prawo dotyczące małżeństw obowiązujące we wspólnotach protestanckich wskazywało także na wiek, od którego można było wstąpić w związek małżeński bez specjalnej zgody rodziców, która wedle protestantów była równie ważna, jak zgoda samych nupturientów⁶⁴. Najbardziej wymowne pod tym względem były ordonanse małżeńskie Jana Kalwina z 1546 roku dla wspólnoty genewskiej, według których małżeństwo bez takiej zgody mógł zawrzeć dopiero 20-letni mężczyzna i 18-letnia kobieta⁶⁵ (było to podejście bardziej liberalne w stosunku do wcześniejszego o rok projektu, według którego były to — odpowiednio — 24 lata dla syna i 20 lat dla córki⁶⁶). Konieczność uzyskania przez niepełnoletnich zgody rodziców na zawarcie małżeństwa obowiązywała także w Niemczech. Jak pisze J. F. Harrington, samowolnych związków przez nich zawartych nie można było unieważnić w związku z prawem kanonicznym, ale można było ukarać nupturientów na przykład wydziedziczeniem, grzywną lub nawet banicją⁶⁷. Odpowiednich argumentów rodzicom dostarczył nawet Luter, uważając, że rodzice, którzy ponieśli tyle kosztów i wysiłków wychowując córkę powinni mieć wpływ na to, komu oddają ją za żonę⁶⁸.

Interesujące, że również we Francji, pozostającej państwem katolickim, zdecydowano się utrzymać bardzo silną władzę rodzicielską⁶⁹. Uważa się, że od początku epoki wczesnonowożytnej w Europie Zachodniej zakres władzy rodziców nad

⁶⁰ Jean-Louis Flandrin, *Repression and Change in the Sexual Life of Young People in Medieval and Early Modern Times*, [w:] *Family and Sexuality in French History*, red. Robert Wheaton, Tamara K. Hareven, Philadelphia 1980, s. 28. J.-L. Flandrin zwraca uwagę, że niektórzy znawcy prawa kanonicznego przesuwali tę granicę jeszcze niżej, przywołując opinię J. Benedictiego z 1601 roku, według którego 13,5-letni chłopak i 11,5-letnia dziewczyna mogli zawrzeć małżeństwo (s. 28 n.).

⁶¹ Peter Laslett, *The World We Have Lost: England Before the Industrial Age*, New York 1965, s. 81 nn.

⁶² Tamże.

⁶³ M. Mitterauer, *A History of Youth* [4], s. 4.

⁶⁴ J.-L. Flandrin, *Historia rodziny* [2], s. 159.

⁶⁵ Za: John Witte Jr., Robert M. Kingdon, *Sex, Marriage and Family in John Calvin's Geneva*, t. 1. *Courtship, Engagement and Marriage*, Grand Rapids-Cambridge 2005, s. 51.

⁶⁶ Tamże, s. 52.

⁶⁷ Joel F. Harrington, *Reordering Marriage and Society in Reformation Germany*, Cambridge 2005, s. 173 n.

⁶⁸ Tamże, s. 187.

⁶⁹ Takie podejście zgodne było z polityką władców Francji realizujących francuską rację stanu ponad interesami Kościoła w ramach doktryny gallikanizmu.

dziećmi wzrósł, zwłaszcza tam, gdzie obowiązywało prawo pisane⁷⁰. Zasadniczo we Francji dzieci, nawet w zaawansowanym wieku, nie mogły bez zgody rodziców pożyczać pieniędzy, zawierać małżeństw czy sporządzać testamentów; nawet posagi synowych znajdowały się pod zarządem ojca, dopóki ten żył⁷¹. Natomiast na tych obszarach, gdzie stosowano prawo zwyczajowe władzy ojca podlegano zazwyczaj do momentu zawarcia małżeństwa, czyli założenia własnej rodziny. Tak było na przykład w Poitou, gdzie nawet nieżonaci mężczyźni po ukończeniu 25 lat mogli dysponować swoim majątkiem, a spisać ostatnią wolę po osiągnięciu 20. roku życia w wypadku mężczyźni i 18. roku w wypadku kobiet. W Berri władza ojca trwała do ukończenia 25., a w Montargis do 20. roku życia⁷². Jeszcze w 1907 roku zgodnie z Kodeksem Cywilnym syn poniżej 25. roku życia i córka poniżej 21 lat nie mogli zawrzeć małżeństwa bez zgody rodziców⁷³.

W Anglii, nawet mimo presji rodziców czy opiekunów, ślub młodzieńca powyżej 14 lat i dziewczyny powyżej 12 lat był nierozzerwalny aż po wiek XX⁷⁴. Zmieniło się to na krótko w 1753 roku, kiedy ogłoszono Marriage Act lorda Hardwicke'a, który wiek minimalny uprawniający do zawarcia małżeństwa bez zgody rodziców podniósł do 21 lat. W 1823 roku powrócono do poprzednich ustaleń⁷⁵. Dopiero rok 1929 przyniósł prawo, zgodnie z którym wszystkie małżeństwa zawarte przez nupturientów poniżej 16. roku życia stawały się jednak nieważne⁷⁶.

W wypadku protestantów zamieszkujących Wielkie Księstwo Litewskie, szczególnie luteran, znakomitą większość stanowiła ludność napływowa, natomiast kalwiński i antytrynitarze rekrutowali się z dawnych rodzin polskich, ruskich i litewskich, wcześniej katolickich bądź prawosławnych. Nie mamy kompleksowych badań wieku wstępowania w związki małżeńskie dla wszystkich tych grup w interesującym nas tu okresie, ale wyniki ustaleń K. Mikulskiego dla toruńskich luteran wskazują, że w XVII stuleciu wiek zawierania małżeństw przez mężczyzn wzrastał od 27,5 do 30,5 roku życia, a kobiet w tym samym czasie z 19,5 do 24,5 roku życia⁷⁷. Z kolei z nieopublikowanych badań autorki nad tym problemem w odniesieniu do kalwińskiego litewskiego rodu magnackiego Radziwiłłów (XVI–XVIII wiek) wynika, że mężczyźni żenili się tam pierwszy raz przeciętnie w wieku niespełna 26 lat i wiek ten znacząco nie odbiegał od tego, w którym małżeństwa

⁷⁰ J.-L. Flandrin, *Historia rodziny* [2], s. 158.

⁷¹ Tamże.

⁷² Tamże.

⁷³ Alan Macfarlane, *Marriage and Love in England. Modes of Reproduction 1300–1840*, Oxford-New York 1987, s. 126.

⁷⁴ Tamże, s. 127.

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ Krzysztof Mikulski, *Regres demograficzny w Toruniu w XVII wieku w świetle analizy małżeństw luteranów*, [w:] *Przełomy w historii. XVI powszechny Zjazd Historyków Polskich. Wrocław 15–18 września 1999. Pamiętniki*, t. 3, cz. 1, Toruń 2001, s. 312 nn.

zawierali katolicy i prawosławni z tej grupy społecznej. Jeśli zaś chodzi o kobiety, to zestawienie A. Lesiak sugeruje, że średni wiek zamążpójścia kalwinistek z rodu magnackiego również oscylował około 19.–20. roku życia⁷⁸, co również pokrywało się z ustaleniami w odniesieniu do przedstawicielek magnaterii w ogóle⁷⁹. Wydaje się, że regulacje dotyczące minimalnego wieku, w którym można było zawrzeć związek małżeński bez zgody rodziców lub opiekunów obowiązujące w zachodnich wspólnotach protestanckich nie dotyczyły większości społeczności kalwińskiej zamieszkującej Wielkie Księstwo Litewskie, szczególnie szlachty, która w kwestii posłuszeństwa wobec nich podlegała prawu statutowemu.

* * *

Jak zauważono, dolna granica wieku zawarcia związku małżeńskiego w społeczeństwie staropolskim, którego częścią stała się też ludność Wielkiego Księstwa Litewskiego, nie była na ogół wykorzystywana, a tym bardziej dotyczyło to społeczeństw Europy Zachodniej, zarówno pozostających pod wpływem Kościoła katolickiego, jak i Kościołów protestanckich. Zaobserwowany w Niderlandach i Anglii model małżeństwa — charakteryzujący się między innymi stosunkowo wysokim wiekiem zawierania pierwszych małżeństw — zarówno w wypadku mężczyzn, jak i kobiet z czasem uposzechniał się i w innych zachodnich regionach kontynentu⁸⁰. J.-L. Flandrin wskazuje, że we Florencji dziewczęta wychodziły za mąż w XV wieku około 16.–18. roku życia, i około 20. w Dijon. W następnym stuleciu w tej drugiej miejscowości wiek zawarcia pierwszego małżeństwa przez kobiety wynosił już 21 lat i do XVIII wieku wzrósł przeciętnie, w różnych miastach Francji, do 24–25 lat⁸¹. Wzrost wieku mężczyzn zakładających rodzinę nie był aż tak duży: do końca XV wieku wiek ten wynosił około 25 lat⁸². Zarówno więc kobiety, jak i mężczyźni odkładali założenie rodziny co najmniej o pięć lub nawet więcej lat od osiągnięcia dojrzałości seksualnej⁸³. Próby wytłumaczenia tego zjawiska widocznego już w okresie po Czarnej Śmierci wskazują, między innymi, na wzrastającą w społeczeństwach Europy Zachodniej rolę grupy pracowników najemnych, uzależnionej od rozwijającego się rynku pracy. Osoby te same zarabiały środki, warunkujące ekonomiczny start nowej rodziny, a więc jej zakładanie było odsuwane w czasie. Ważnym czynnikiem wpływającym na to opóźnienie było również ustawodawstwo

⁷⁸ A. Lesiak, *Kobiety* [59], s. 126.

⁷⁹ Choć trzeba zauważyć, że ustalenia te wynikają z obserwacji niezbyt dużej liczby wypadków.

⁸⁰ Por. John Hajnal, *European Marriage Patterns in Perspective* [w:] *Population in History* [49], s. 110 nn.

⁸¹ J.-L. Flandrin, *Repression and Change* [60], s. 30.

⁸² Tamże.

⁸³ Robert Wheaton, *Introduction: Recent Trends in the Historical Study of the French Family*, [w:] *Family and Sexuality in French History* [60], s. 12.

kościelne, od XIII wieku akcentujące mocno wolną wolę samych nupturientów⁸⁴. Już w pierwszej połowie XVI wieku kolejnym takim czynnikiem mogła być silna władza rodzicielska promowana przez Kościoły protestanckie oraz katolicką Francję i wynikający z niej relatywnie wysoki w stosunku do prawa kanonicznego wiek, do którego dzieci obowiązywało posłuszeństwo wobec rodziców również w kwestii wstąpienia w związek małżeński. Po uzyskaniu wieku, od którego zgoda rodziców lub opiekunów nie była bezwzględnie konieczna, łatwiej było samodzielnie dokończyć wyboru przyszłego partnera życiowego.

Żydzi

Częścią społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego były też osoby wyznające inne religie niż chrześcijańska. Żyjąca tam ludność żydowska miała własne ustalenia religijne w interesującej nas kwestii. Zgodnie z Talmudem najlepszy wiek zdalny do zawarcia małżeństwa to okres między 16. a 24. rokiem życia, a pewną gotowość do takiego kroku mogą osiągnąć już dwunastoletnia lub trzynastoletnia dziewczynka i trzynastoletni chłopiec, którzy dostąpili już bat mizwy i bar mizwy. Obrzędy te odprawiane dla dwunastoletnich dziewcząt i trzynastoletnich chłopców wprowadzały młodych ludzi do wspólnoty dorosłych⁸⁵. Żydzi niechętnie tolerowali osoby, które nie wstąpiły w związek małżeński. W średniowieczu i w epoce wczesnonowożytnej uznawano, że już trzynastoletni młodzieniec jest zdolny do pożycia małżeńskiego, a tradycja nakazywała, aby mężczyzna, który ukończył 18 lat, się ożenił⁸⁶. Jeśli chodzi o wiek zamążpójścia kobiet, to przyjmowano, że już dwunastoletnie dziewczynki są na tyle dojrzałe, aby wstąpić w związek małżeński i jeżeli nawet nie zawsze korzystano z tej granicy, to dziewczęta wydawano za mąż wcześniej, wcześniej niż żeniono mężczyzn⁸⁷.

Tatarzy

W Wielkim Księstwie Litewskim mieszkali też Tatarzy. Wyznawali oni w większości sunnicką wersję islamu⁸⁸. W religii tej, w wypadku określenia wieku zdalnego do zawarcia małżeństwa, decydującą rolę odgrywała, i odgrywa nadal, dojrzałość płciowa. Nie ma w Koranie dokładnego wskazania wieku, który umożliwia zawar-

⁸⁴ Por. P. Guzowski, *Geneza* [29], s. 19 nn.

⁸⁵ Z. Budzyński, *Kresy* [42], s. 191.

⁸⁶ Bożena Umińska, *Pozycja kobiety w tradycyjnym prawie żydowskim*, „Studia z Dziejów Żydów w Polsce” 1, 1995, s. 153.

⁸⁷ Z. Budzyński, *Kresy* [42], s. 191.

⁸⁸ Jacek Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa-Poznań 1984, s. 76.

cie małżeństwa, decyduje bowiem w wypadku kobiety wystąpienie krwawienia miesięczkowego, a w wypadku mężczyzny osiągnięcie przez niego gotowości do podjęcia życia seksualnego i prokreacji. Mahomet miał poślubić jedną ze swoich żon, Aiszę, kiedy ta miała sześć lat, a skonsumować małżeństwo, kiedy skończyła dziewięć⁸⁹. W świecie arabskim w VII wieku był to powszechny wiek, w którym dziewczyna mogła wyjść za mąż i skonsumować swoje małżeństwo. Od tego czasu wiek dojrzałości płciowej jednak wzrósł, ale mimo to w niektórych społecznościach muzułmańskich zdecydowano się utrzymać wiek zgodny z tradycją, nie uznając tej zmiany⁹⁰ (na przykład w Afganistanie rządzonym przez talibów⁹¹). Wcześniej najczęściej osiągnięcie dojrzałości płciowej następowało w wypadku dziewczynki w przedziale od 9 do 12 lat, a chłopca od około 12. roku życia. Jeszcze w 1917 roku prawo obowiązujące między innymi w Turcji zabraniało wydawania za mąż dziewcząt młodszych niż 9-letnie i żenienia chłopców, którzy nie osiągnęli 12. roku życia⁹². Zwykle jednak wiek pana młodego był wyższy, gdyż często musiał on długo pracować, aby zbierać sumę, którą zwyczajowo płacono ojcu panny młodej za jej wychowanie⁹³.

W wypadku ludności tatarskiej, zamieszkującej Wielkie Księstwo Litewskie w zakresie prawa małżeńskiego miały zastosowanie przepisy Koranu⁹⁴, ponieważ w innych kwestiach ludność ta podlegała prawu ziemskiemu lub miejskiemu. J. Sobczak sugeruje, że wśród Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim obowiązywała monogamia, a małżeństwo zawierano w formie religijnej⁹⁵. W związku z tym można przypuszczać, że wskazania dotyczące wieku nupturientów były zgodne z enigmatycznymi wskazaniem Koranu, a w praktyce, w związku z wpływem chrześcijańskiego otoczenia, wiek ten mógł być nieco wyższy. Nie przeprowadzono jednak badań, do których można by odwołać się w tej kwestii.

Prawo świeckie w Wielkim Księstwie Litewskim

Systemy chrześcijańskiego prawa kanonicznego różnych wyznań chrześcijańskich oraz normy obowiązujące wśród Żydów i muzułmanów współistniały w Wielkim Księstwie Litewskim ze skodyfikowanym od pierwszej połowy XVI wieku prawem świeckim. To ostatnie nie wypowiedało się w kwestii wieku zdatnego do

⁸⁹ Jeremiah J. Bowden, *Marriageable Age in Islam. A Study on Marriageable Laws and Reforms in Islamic Laws*, „Lux. A Journal of Transdisciplinary Writing and Research from Claremont Graduate University” 2, 2013, z. 1, s. 3 n.

⁹⁰ Tamże, s. 6.

⁹¹ Tamże, s. 7.

⁹² Tamże, s. 15.

⁹³ Tamże, s. 8.

⁹⁴ J. Sobczak, *Położenie prawne* [88], s. 115.

⁹⁵ Tamże, s. 110.

zawarcia małżeństwa, ustalało tylko tak zwane lata zupełne, czyli pełnoletność. Kolejne statuty (z wyjątkiem pierwszego) normując między innymi takie kwestie, jak opieka nad pól sierotami lub sierotami, ustaliły wiek, do którego taka opieka miała obowiązywać w wypadku kobiety i mężczyzny. Zgodnie z pierwszym (1529) i z drugim statutem (1566) opieka wygasła, kiedy lata zupełne mężczyzna osiągał w wieku 18 lat, a kobieta w wieku 15 lat⁹⁶. Według trzeciego statutu ogłoszonego 22 lata później wiek lat zupełnych dla mężczyzny został utrzymany, a obniżono go dla dziewcząt — do 13 lat⁹⁷. W literaturze przedmiotu można jednak czasem spotkać błędne utożsamienie pełnoletności z minimalnym wiekiem umożliwiającym zawarcie małżeństwa. Na przykład J. Sarcevičienė w rozdziale zatytułowanym *Kobieta* w pracy zbiorowej poświęconej kulturze Wielkiego Księstwa Litewskiego pisze, że „Bez bardziej wyczerpujących badań trudno powiedzieć, w jakim wieku dziewczęta wychodziły za mąż. W Statutach zarejestrowano, że mogły to uczynić po osiągnięciu 13. roku życia”⁹⁸. Również I. Woronczuk uważa wiek wspomniany w kolejnych wersjach statutu — w rozdziałach dotyczących opieki nad nieletnimi — za wiek, od którego zawierano związki małżeńskie⁹⁹. W III Statucie wiek 13 lat jako lat zupełnych dla dziewcząt jest wspomniany tylko jeden raz, w rozdziale *O opiekach*, który w artykule pierwszym nakazuje:

„aby po śmierci rodziców dzieciom lat niedorosłym szkody i rozproszenia majątności ich jako leżących, tak i ruchomych nie było, z tej przyczyny takowe dzieci, lat niedorosłe, mają być pod sprawą i opatrnością opiekunów od rodziców naznaczonych albo przyrodzonych, albo też przydanych do lat zupełnych; a lata mężczyzna ma mieć zupełne osiemnaście, a dziewczka trzynaście lat”¹⁰⁰.

Informację o latach zupełnych dziewcząt powtórzono również w rozdziale *O odprawie, posagu i o wianie* (artykuł 9)¹⁰¹ w kontekście zgłoszenia przez dziewczynę przetrzymywania jej w stanie panińskim przez opiekunów (mogła domagać się wydania za mąż i nie traciła dóbr, kiedy była pełnoletnia). Być może, dlatego interpretacja wieku 13 lat jako umożliwiającego zamążpójście w ogóle. Małżeństwo zawierali bowiem czasem szesnastoletni lub siedemnastoletni synowie magnacy¹⁰², a więc niepełnoletni z mocy prawa. Jeśli chodzi o dziewczęta, w badanej

⁹⁶ Rozdział szósty: *O opiekach*, artykuł 1. Zob. *Drugij (volinskij) statut Velikogo Knazivstva Litovskogo 1566 roku*, Minsk 2003.

⁹⁷ Rozdział szósty: *O opiekach*, artykuł 1. Zob. *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego naprzód za najsłabszego Hospodara Krola Jego Mości Zygmunta III w Krakowie w roku 1588...*, Wilno 1744, s. 241.

⁹⁸ Jolita Sarcevičienė, *Kobieta*, [w:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, Kraków 2006, s. 255.

⁹⁹ Irina Woronczuk, *Nasielennija Wolini w XVI – pierszij połowini XVII st.: rodina, domo-gospodarstwo, demograficzni czynniki*, Kiiw 2012, s. 65.

¹⁰⁰ *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego* [97], s. 241.

¹⁰¹ Tamże, s. 231.

¹⁰² Na przykład Michał Antoni Radziwiłł, syn Dominika Mikołaja, urodzony w roku 1687 za-

grupie magnackiej w okresie od XVI do XVIII wieku nie spotkano dwunastoletnich czy nawet trzynastoletnich nupturientek, ale analogicznie do płci męskiej, jeśli mężczyzna mógł zawrzeć małżeństwo nie będąc pełnoletnim w świetle prawa, to mogła to uczynić również dziewczyna dwunastoletnia, oczywiście, za zgodą rodziców lub opiekunów. Inna sprawa, że wiek, do którego powinna być sprawowana opieka nad dziewczyną, mógł być ustanowiony w statutach na podstawie praktyki wydawania córek lub podopiecznych za mąż. Zapewne zdroworozsądkowe podejście ówczesnych do spraw dojrzałości płciowej i możliwości wydania na świat zdrowego potomstwa przez tak młode matki sprawiało, że możliwość ta nie była jednak zbyt wykorzystywana. Na marginesie warto dodać, że wskazany w Statutach wiek pełnoletności dla mężczyzn nie zawsze był przestrzegany, litera prawa różniła się czasami z praktyką, gdyż przyznanie pełnoletności można było uzyskać w wieku na przykład 16 lat, jak stało się to w wypadku Bogusława Radziwiłła (pełnoletność przyznano przed królem i Trybunałem Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie)¹⁰³.

Z kolei w sąsiedniej Koronie jako wiek dojrzałości przyjmowano 24 lata¹⁰⁴, przy czym dla okresu od granicy niepełnoletności do osiągnięcia lat dojrzałych funkcjonowało pojęcie lat sprawnych, podczas których można było wykonywać niektóre czynności prawne. Do około połowy XVII wieku¹⁰⁵ za niepełnoletnich uznawano 15-letnich chłopców i 12-letnie dziewczęta, później wiek ten „w praktyce sądowej” podniesiono dla obydwu płci¹⁰⁶. Oznacza to, że w okresie „lat sprawnych” mogło zostać zawarte małżeństwo.

Jednak nawet po osiągnięciu pełnoletności warto było zadbać w Wielkim Księstwie Litewskim o zgodę rodziców lub opiekunów na zawarcie małżeństwa, zwłaszcza w wypadku kobiety, gdyż w przeciwnym razie — na mocy prawa pisane — traciła ona prawo do „posagu, imienia ojczyściego i macierzystego, także i spadków”¹⁰⁷. Podobnie, jeśli rodzina uznałaby, że „dziewka niestatecznie, czystość swą na wszeteczeństwo obracając, mieszkała” — mogła ona zostać wydziedziczona¹⁰⁸.

Trzeba dodać, że w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego, które otrzymały prawo magdeburskie, rozróżniano lata sprawne („młodzieństwa” lub „możności rodzenia”) — w wypadku młodzieńców, kiedy ukończyli 14 lat (*annos pubertatis*)

warł małżeństwo w 1704 (17 lat); Hieronim Wincenty, syn Rybeńki, urodzony w 1759 ożenił się w 1775 (16 lat).

¹⁰³ Tadeusz Wasilewski, *Radziwiłł Bogusław*, PSB 30, 1987, s. 161.

¹⁰⁴ Zdzisław Kaczmarczyk, Bogusław Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2. *Od połowy XV wieku do r. 1795*, Warszawa 1971, s. 274.

¹⁰⁵ Od czasu ogłoszenia Statutu warszawskiego (1423), a na Mazowszu od panowania Siemowita III.

¹⁰⁶ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski* [104], t. 2, s. 273.

¹⁰⁷ Rozdział piąty III statutu litewskiego: *O odprawie posagu i o wianie*, artykuł ósmy, i artykuł dziewiąty, zob. *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego* [97], s. 230 n.

¹⁰⁸ Rozdział ósmy, artykuł siódmy — tamże, s. 278.

i lata „roztropności” od 21. roku życia¹⁰⁹. W wypadku kobiet opieka nad nieletnimi kończyła się po 13. roku życia¹¹⁰.

* * *

Badania nad kwestią wieku umożliwiającego zawarcie małżeństwa w ustawodawstwie różnych wyznań chrześcijańskich i innych religii, których przedstawiciele zamieszkiwali Wielkie Księstwo Litewskie, pokazują, że prawa kanoniczne Kościołów chrześcijańskich oraz prawa religijne żydowskie i islamskie zezwalały na stosunkowo niski wiek wstępowania w związki małżeńskie zarówno w wypadku dziewcząt, jak i młodzieńców, przy czym dla tych pierwszych oscylował on w okolicy 12–13 lat (z wyjątkiem islamu), a dla drugich około 14.–15. roku życia. We wszystkich systemach prawa religijnego wyznacznikiem tego wieku była początkowo dojrzałość płciowa. Na podstawie badań można jednak stwierdzić, że choć czasami zdarzały się związki dwunastoletnich dziewcząt i czternasto- czy piętnastoletnich chłopców, to zazwyczaj jednak ożenki i zamążpójścia miały miejsce w wieku późniejszym niż ten, od którego na takie związki zezwalało prawo, czasem nawet po kilku latach od osiągnięcia dojrzałości płciowej. Można też zauważyć, że więcej małżeństw z wykorzystaniem dolnej granicy wieku zdarzało się w średniowieczu niż w późniejszych wiekach. Mogło to mieć związek z opóźnieniem dojrzewania płciowego pod wpływem różnych czynników lub z rozwojem wiedzy medycznej co do czynników wpływających na kondycję przyszłego potomstwa.

Problem relacji między przepisami prawa a praktyką w kwestii wieku wstępowania w związki małżeńskie wciąż jest problemem otwartym nie tylko dla obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zbadania wymagają między innymi kwestie takie, jak wiek zawierania małżeństw wśród różnych grup protestantów czy stosowanie prawa kanonicznego w Cerkwi greckiej w Rzeczypospolitej (wiek wstępowania w związki małżeńskie, małżeństwa świeckie, redakcje prawa kanonicznego). Interesującym zagadnieniem jest również wiek pełnoletności, bardzo różnie ujmowany w prawach świeckim i zwyczajowym poszczególnych państw europejskich, a często warunkujący okoliczności zawarcia małżeństwa.

¹⁰⁹ Bartłomiej Groicki, *Obrona sierot i wdów*, Warszawa 1958, s. 228.

¹¹⁰ Paweł Szczerbic, „*Ius municipale*”, *to jest prawo miejskie magdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone*, wyd. Grzegorz M. Kowalski, Kraków 2011 (= „Bibliotheca Iagellonica. Fontes et Studia” 20), s. 143.

**Some remarks about marriageable age in the Grand Duchy of Lithuania
in the 16th–18th centuries**

Summary

The author examines the problem of marriageable age in the Christian secular and canon laws as well as Jewish and Tartar laws in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th–18th centuries. She points to the extent to which the lower age limit specified by the law was indeed used in practice. The basis for her analysis is provided by secular and religious normative acts as well as the literature on the subject.

The Catholic and Protestant canon laws made it possible for women to marry at 12 and for men to marry at 14. In the Orthodox Church, on the other hand, in the Grand Duchy of Lithuania, this age for women was 12 or 13 and for men 14 or 15. The Jews could marry off their daughters when they were 12 or 13, and their sons when they were 13; the Muslim, respectively, probably as of the age of 9 (daughters) and 12 (sons).

Thus, these laws allowed people to marry at a relatively early age, but in practice the lower limit as defined legally was rarely applied. In Poland Christian women married aged, on average, between 18 and 24.5, while men married usually when they were over 26 years old. Jewish men married when they were around 18 years old, later than their women.

The minimum legal age making it possible for people to marry did not have to denote the age of majority, which the secular law in the Grand Duchy of Lithuania set at 18 for men and 13 for women (15 until 1588).